

PLAATSELIJKE OVERHEIDSMAATREGELEN BETREFFENDE KOSTELOOS ONDERWIJS GEDURENDE DE 16de-18de EEUW IN ONS LAND

*Het type „armenschool” veelal ontstaan uit de gestichtsschool in de
velerlei jeugdtehuizen*

A. HALLEMA

„Klaas, de zoon van een schepen, klaagt: „Meester, zwarte Dirk heeft my voor den neus gestompt!” De schoolmonarch grypt de bullepees, zet twee gespalkte blikken en roept met een donderende stem: „Dirk, loeder, kom hier!” Dirk wil zich verontschuldigen, *maar de knaapt leeft van de armenkas en dus wordt hij niet gehoord.* De meester grypt hem in zijn haren, rost hem op een onbarmhartige wijze, en zendt hem met een blauwen rug onder het faueur van eenige oorvijgen weder naar zijn plaats. Alles is onder deze rechtspleging in rep en roer.”

„Dorpsschool” in „De Menschevriend” van 1788.

Het voorbeeld van Juan Luis Vives te Brugge en Yperen vond, zij het dan wat later, in de Noordelijke Nederlanden van de 16de eeuw navolging.¹ De locale historieschrijvers van onze belangrijkste oude steden leveren daarvan de bewijzen. En verder zijn er de plaatselijke ordonnan-

¹ Naast „De disciplinis” (Over de onderwijsvakken, 2e deel: wetenschappelijk onderwijs) is zijn „De subventione pauperum” (Over de verzorging der armen), een doorlopende pleitrede, dat de *staat* of het *openbaar bestuur* en niet de kerk verplicht is de zorg voor de armen op zich te nemen. Dit impliceerde dus ook, dat er door de overheid van stad of gewest (een eenheidsstaat in de huidige zin bestond destijds nog niet in de Nederlanden), *openbare scholen voor arme kinderen*, zowel jongensscholen als die voor meisjes, moesten worden geopend en onderhouden, opdat deze sociaal-misdeelden niet langer van elementair onderwijs verstoken zouden zijn.

Dergelijke scholen voor achterlijke en zwakzinnige kinderen moesten er volgens Vives eveneens komen, alsmede toezicht van overheidswege op het gedrag van kinderen uit de zg. betere kringen, voorzover zij dit door misdragingen noodzakelijk maakten. In zijn woonplaats Brugge bleef hij voor de verwezenlijking van deze denkbeelden tusen 1531 en 1540 — zijn sterfjaar — krachtig ijveren en hij is daardoor geworden een *geestelijke vader van het type „armenschool”*.

A. Lange, die Vives' paedagogische en sociale denkbeelden voor het eerst onder de aandacht heeft gebracht, wijst echter vooral op zijn betekenis als oppositieleider tegen de vele verouderde Middeleeuwse opvattingen op onderwijsgebied en op didactisch terrein. Betreffende het eerste onderwerp is de Vivesbiografie, — weinig bekend en zeldzaam —, van de hand van De Bosch Kemper, „J. L. Vives geschetst als christelijke philanthroop, met eenige plaatsen uit zijn godsdienstige geschriften” (1851) nog steeds een der beste bronnen, zo niet de beste.

ties, door stadsbesturen uitgevaardigd, in handschrift bewaard in de stedelijke archieven of soms zelfs in druk verschenen.

Blijkens de eerste bronnen had de stad Leiden, in 1535 nog wel niet een aparte armenschool, doch kinderen van onvermogene ouders konden er kosteloos elementair onderwijs op de zg. *grote* school ontvangen. Deze toelating werd in de sleutelstad bevorderd, aangezien men er meer dan elders het houden van bijscholen wilde weren en zo mogelijk verbieden, althans sterk beperken. In genoemd jaar werd dan ook bepaald, dat het gerecht, d.w.z. het college van schout en schepenen, de examinatie en toelating van bijschoolhouders in eigen hand nam en de grote, dat is de stadsschool eigenlijk voor de enige „officieel toegelaten school” hield. Dus moest daar ook plaats zijn voor de kinderen van on- en mindervermogenen, die geen schoolgeld voor hun kroost konden betalen.

Maar door de ruïneuse gevolgen van de Tachtigjarige oorlog, vooral in de eerste beide decennia, ook voor het gezinsleven, moest men ook in Leiden de bakens verzetten. Niet alleen dat de stad zwaar had geleden door de dubbele belegering van de Spanjaarden, maar de hongersnood en pestziekte hadden het aantal ouderloze kinderen sterk vergroot en de armoede van het gewone volk tot een schrikbarende hoogte opgevoerd. Vele steden in Holland, Zeeland en elders ook, die minder zwaar hadden geleden dan Leiden, Haarlem en Alkmaar, doch toch vele wezen hadden te verzorgen, kregen juist daardoor haar tehuizen voor die wezen, halfwezen, verlatenen, soldatenkinderen en andere sociaalbehoeftige minderjarigen. En dezen moesten ook kosteloos onderwijs hebben. wilde de overheid hen niet als volslagen paupers zien opgroeien.

Hoe in deze onderwijsnood destijds werd voorzien, zal ik trachten aan te tonen met enkele gegevens uit de Gerechtsdagboeken van Leiden, berustende in het Gemeente-archief aldaar.

Op 26 mei 1583 werden als opzieners over de arme wezen gehoord voor het gerecht van Leiden de volgende personen: Claes Cornelisz. van Noort, Adriaan Willemsz. van Warmont en Gillis van Heussen. Hun werd de vraag gesteld, die bevestigend werd beantwoord „hoe dat sy ten overstaen van Pieter Adriaensz. van der Werf, out-Burgemeester” (bekend uit de historiën van Leidens ontzet!) „onder tbehagen vandie vanden Gerechte op een prouf ende voor een Jaer overgecomen (geaccordeerd) waren met Mr. Willem Vredericx, geboren van Assendelft ende nu ter tijt schoolmeester tot Rijnsborch, omme schoolmeester van de arme weezen te wezen”. Dit accoord resulteerde in een soort huisschoolonderwijs in voege als volgt. Meester Willem zou behalve deze kinderen ook nog andere „loslopende arme jeucht” op elke werkdag „binnen

zijn huise leezen ende scrijven ten besten onderwijzen naer eens elcx oorbaer.² Zulke huisscholen voor de arme en andere misdeelde jeugd waren er toen ook al vele in de *Zuidelijke* Nederlanden en uit dit beginsel zijn in vele steden op het einde der 16de en in het begin der 17de eeuw ook in de Noordelijke Nederlanden *aparte armenscholen* ontstaan, hetzij door particuliere stichtingen, hetzij door kerk of stad dan wel door beide gezamenlijk opgericht en onderhouden.

Aanvankelijk was de taak van zulk een armenschoolhouder en onderwijzer een dubbele of tweezijdige, enerzijds die van huisonderwijzer, anderzijds die van gestichtsschoolmeester. Zo ook te Leiden in of sedert 1583, want genoemde meester Willem moest des zondags en op Christelijke feestdagen onderwijs, vooral catechetisch onderwijs geven in het weeshuis aan de daarin opgenomen verpleegden en dit verder doen in de avonduren gedurende het winterseizoen, namelijk „naer tlyuden der wercclocke”. Want de wat oudere wezen waren overdag op het werk of ten ambacht besteld.

En alsof dit nog niet genoeg was, moest de man ook nog des avonds en des middags tegen etenstijd in het weeshuis tegenwoordig zijn om orde te houden bij de maaltijden en bij die gelegenheid de kinderen „in goede manieren ende zedicheyt onderhouden”. Dan werd verder van hem verwacht, dat hij met zijn groep wezen ter kerke verscheen om daar weer orde onder het jonge volkje te houden, of zoals in het accord letterlijk staat, „als de werccloc ongeluyt blijvende” (dus op zon- en feestdagen) „ende predicatiën gedaen sullen werden”, zijn leerlingen 's morgens en 's middags verzamelen en begeleiden „tot tgehoor van twoort godes” en hen daarna weer terugbrengen in het weeshuis.

Zijn toezicht buiten de school bestond verder in het volgende: „dat hy generalicken ende tot allen tijden naerstige opsicht sal hebben opten kinderen, zoe knechtgens als meyskens, tsij in huys, opter straten, inder kerc ende elders, ende voornemelicken om de XIIIJ dagen eens gaen sal ter plaetsen, daer de selve wercken, hem³ ernstelicken aen haer meesters of meesteressen ondervragende, of sij hem inden arbeyt behoorlicken quytten, tuchtich⁴ ende manierlyc zijn, op haer tijt te werc comen, ende diergeycke”. In dit geval had hij dus een controlerende bevoegdheid evenals vele suppoosten van weeshuizen en daarmee verwante jeugdtehuizen.

² Nut, voordeel.

³ Oude datievorm bedoeld of te lezen in de zin van: dat hij hen ondervraagt.

⁴ Onderdanig, onder goede tucht en ordelijk. Vgl. Werdam, Mnd. Woordenboek, i.v.

Ook werd hem een soort tuchtrecht verleend, inhoudende de bevoegdheid tot straffen maar alleen „opte clachte vande binnenmoeder” (van het weeshuis en buiten die inrichting op klacht) „van haer meesters ende meesteressen mit goede kennisse van zaecken als opte feyten ende overtredinge, die hij zelfs aen hem sal bevinden”, m.a.w. in zijn eigen praktijk en omgang met de wees- en andere „nooddriftige”, dus arme, kinderen. Bij die straftoepassing mocht hij, zo nodig (!) van de roede gebruik maken, al werd ook hem in theorie matige kastijding aanbevolen, zo niet verplicht voorgeschreven.

Voor al deze onderscheiden werkzaamheden, onderwijs, toezicht en algemene gestichtsdiscipline, kreeg de schoolvoogd aan een totaal van inkomsten: van de stad een tabbaard tot kleding, vrij wonen naast het weeshuis, veertig gulden aan jaarsalaris „ende voor zijn opbreecken ⁵ eens ⁶ zes guldens”. Bovendien werd hem het recht verleend bij wijze van faciliteit om behalve de „arme weezen” ook nog *andere arme kinderen te onderwijzen*, voorts „schole te mogen houden” voor meergevorderden onder te Leiden destijds geldende voorwaarden van het bij-schoolmeesterschap.

Ik heb deze overeenkomst tussen meester Willem Vredericx en de Leidse autoriteiten anno 1583 hier wat uitvoeriger behandeld, aangezien zij een algemeen beeld geeft van de zorg voor en het onderwijs aan de kinderen van onvermogenen, voorzover deze de combinatie van wezen- en algemene armenzorg raakte onder leiding van een gestichtsonderwijzer in die steden, waar toen nog geen aparte armenschool bestond. Die was er, wat betreft de Noordelijke Nederlanden, toen alleen nog maar te *Vlissingen*, opgericht in 1580, en naar alle waarschijnlijkheid de oudste hier te lande. *Vlissingen*, *Middelburg* en enkele kleinere Zeeuwsvlaamse stadjes als *Hulst*, *Aardenburg*, *Sluis* en *Sas van Gent* hadden toen een meer rechtstreeks contact met de nu Belgische steden *Brugge*, *Yperen*, *Antwerpen* enz. om in de daar reeds bestaande armenscholen en het stelsel van armenzorg het eerst een model te vinden.

In ons land was het bestaan van aparte scholen in de oudste weeshuizen eveneens een stimulans voor de oprichting van armenscholen en op dit terrein is voor vele steden van een soort wisselwerking sprake, al moet in deze nog veel archiefstudie worden verricht om het juiste verband en dito datering in chronologisch opzicht aan te tonen. En vaak bleef het bij een poging of een tot misluking gedoemd plan. Toen er bijvoorbeeld in het begin der 17de eeuw te Dordrecht door de plaatse-

⁵ Verhuizing; Verdam, Mnd. Woordenboek i.v.

⁶ Voor een keer.

lijke *overheid* een armenschool werd opgericht, zowel voor kinderen van on- en minvermogenden als voor die van de weinig bemiddelde ingezetenen, verliep deze school toch binnen enkele jaren door gebrek aan medewerking van de zijde der ouders. En toch bleef de behoefte aan dit schooltype ook in de Merwestad wel degelijk bestaan, zodat de kerkeraad der Hervormde gemeente er o.a. in 1657 bij de magistraat op aandrang om opnieuw een armenschool op te richten. Eerst in 1668 werd aan dit verzoek voldaan, en sindsdien behield Dordrecht permanent zijn armenschool gedurende bijna twee eeuwen.⁷

Waar de overheid zelf niet het initiatief nam, in gebreke bleef of zelfs weigerde om dit schooltype ter plaatse in te voeren, stak men soms van kerkelijke zijde de hoofden bij elkaar ten behoeve van het onderwijs aan arme kinderen. Dit was o.m. op het einde der 17de eeuw het geval te Leiden, waar in 1688 door de besturen van de Hervormde en de Waalse gemeenten twee onderwijzers werden benoemd om aan de kinderen, die overdag moesten werken, hetzij in de huisindustrie, hetzij in werkplaatsen, in de avonduren onderwijs te geven in lezen, schrijven en rekenen, briefschrijven en een weinig ander taalonderwijs inbegrepen. Of wel tussen het werk door moesten deze arme kinderen naar school, arm dus in de dubbele zin van het woord! Er waren toen al honderd gegadigden voor, doch de resultaten op de lange duur waren toch gering, wat trouwens voor de hand ligt in verband met het waarlijk slafelijk bestaan dezer jeugdigen!

De naar onze huidige opvattingen singulierste combinaties vallen voor die tijd trouwens te signaleren, doordat binnenvaders en onderwijzers van de toen bestaande tucht- en spinhuizen, werkhuisen en ambachtskamers vaak tevens belast werden met het geven van onderwijs aan „arme, loslopende kinderen”, soms met het doel om ze van de straat te houden, niet zelden ook om deze suppoosten aan bijbaantjes te helpen! Onze voorvaderen waren ongetwijfeld vindingrijk in het combineren van allerlei betrekkingen in de lagere regionen, waarbij vooral onderwijzers waren betrokken, aangezien het geven van lager onderwijs toen nog aan vrijwel iedereen werd toegestaan.⁸

Dus kon ook elke willekeurige suppoost van de vele toen bestaande tehuizen als onderwijzer optreden, totdat daaraan in de 18de eeuw

⁷ Bijzonderheden daarover bij J. L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 1932, dl. II, passim.

⁸ De eerste verplichting, lidmaat te zijn van de Staatskerk (Hervormde k.) was hoogste wet en R. Katholieken zowel als dissenten kwamen pas in de 18de eeuw en dan nog oogluikend aan bod. Er is een nog oudere instructie van 1 november 1729.

inzoverre een einde werd gemaakt, dat ook het onderwijs aan armen-scholen en aan de armen van zg. huiszittenden althans enigermate werd gereguleerd. Van dit laatste vindt men een voorbeeld in de *Haagse „School-ordre ende Instructie, waer naer de Schoolmeesters ter onderwijzinge van de Arme Jeugd, bij Schout en Burgemeesteren van 's-Gravenhage over de Stads-Scholen aangesteld, zig zullen hebben te reguleren”*, anno 1729, afgedrukt bij Reinier van Kessel in diens „Keuren en ordonnanties van 's-Gravenhage”, 1735.⁹ Het eerste artikel van die instructie geeft de lezer reeds een indruk van de bedoeling van dit specifieke onderwijs aan arme kinderen, van die dagen: „Also gelijk alle, zo *deze Scholen bijzonder*, onder des Heeren Zegen moeten dienen tot Queekhoven, in welke de eerste Gronden niet alleen van alle Borgelijke welgemaniertheid ten dienste van de Borgerstaet, maer ook van een verstandige Godsdienstigheid ten beste van de Ware Christelijke Gereformeerde Kerke, *in de gemoederen van de Arme, en na de Werelt geringere Jonge Jeugt*, tot bevordering te gelijk van haer Tijdelijke Welvaert en van hare eeuwige Zaligheid mogten worden ingeprent” (cursivering van mij). Dus, wel triest getekend, deze „Arme Jonge Jeugt”, niet alleen in haar aparte school, doch ook in de plaatselijke schoolwetgeving van die dagen!

Een belangrijk voordeel blijktens deze instructie was de eis dat deze onderwijzers in elk geval bevoegde leerkrachten moesten zijn, alleen na afgelegd examen tot het geven van onderwijs werden toegelaten en werden gecontroleerd in werkzaamheden door de „Inspectoren bij elke Schoolvitatie”. Een begin dus van „geordende” en voor het onderwijs geschikte leerkrachten, die in en buiten de school, ook op straat, hun leerlingen moesten opvoeden „tot alle goede Zeden”. Wel een voor die tijd heel zware en hoge eis, doch zo stelde men toen het ideaal der schoolopvoeding, speciaal van de „Arme Jeugt”, die zich volgens de instructie meer dan de voorname en burgerlijke jeugd tot allerlei „zondige Dertelheden of Boosheden als Krakkeelen, Scheldnamen of Vegterijen, 't zij onder malkanderen, 't zij tegens andere Kinderen of Menschen” liet verleiden”. Tegen zulk een „verdorven” jeugd moesten de daarbij betrokken onderwijzers ook door middel van politiediensten op straat natuurlijk krachtig optreden!

⁹ Gemeente-archief 's-Gravenhage: Twee jongere exemplaren van 1751 en 1766 zijn in het bezit van schrijver dezes. Zie ook A. M. van der Giezen, *Onderwijs en Armenzorg in de achttiende eeuw*, in: *Mens en Maatschappij*, 22e jaargang (1947), blz. 278-287.

Er zou uit de 22 artikels tellende instructie nog wel heel wat meer te halen zijn, dat karakteristiek geacht kan worden voor de geest, het doel en de praktijk van het onderwijs aan de armenscholen van die tijd. Doch zulks zou het bestek van dit artikel te zeer overschrijden en het bovenstaande is er reeds een proefje van. Want in 1751 kwamen er al weer aanvullingen bij en gelijksoortige instructies en reglementen, in andere steden afgekondigd, ademen een zelfde geest, zoals die te Delft en elders in Holland.

Een briefschrijver in „De Hollandsche Spectator”, die zich verschool achter de initialen N.N., maakte onder dagtekening 14 september 1733 eveneens propaganda voor de stichting van armenscholen, toen in dat jaar of kort daarvóór ook *Delft* met *Delfshaven* zijn eerste school van dit type had gekregen. Een paar passages uit die brief bewijzen hoezeer deze zaak toen de gemoederen bezig hield maar ook hoe „burger” en „arme” wel in twee streng gescheiden klassen of kasten in het maatschappelijk bestel waren ondergebracht, een scheiding welke zich ook in het onderwijs- en schoolstelsel duidelijk aftekende. Aldus oordeelde ook onze briefschrijver, die zijn epistel als volgt inleidde:

„Dat van de goede opvoeding der jeugd, de gekuischtheid der zeden, en het daar uit volgende welzijn van een burgerstaat afhangt, is een waarheid, dewelke al zomin kan tegengesproken werden, alsdat die opvoeding onder het *slegste*¹⁰ soort van volk” — ik cursiveer — „geheel verwaarloost word, ten deele uit zorgeloosheid, en ten deele uit onmacht.

De Regeerders van verscheide Steden in ons Vaderland de dagelijkse kwade gevolgen, uyt die verwaarlozing spruitende, aanmerkende, en te gelijk de noodzakelijkheid der hulpmiddelen, hebben *publieke Armscholen* opgereg, in dewelke alle, die geen vermogen hebben, hunne kinderen iets te laten leeren, dezelve voor niet kunnen doen onderwijzen.

Dit is onder anderen, zedert weinig tijd te Delft mede geschied, met een zodanige ordre, dat het aan alle andere Steden wel tot een voorbeeld, en aan de bespiegelingen van een Hollandschen Spectator, tot een voorwerp mag verstreken”.

Het nieuwe in de opzet van het Delftse stelsel en de toen pas opgerichte armenschool aldaar was, dat het geregeld schoolbezoek en dus het vruchtbaar gebruik maken van deze school afhankelijk werd gesteld van de medewerking door de ouders. Zorgden dezen er namelijk niet voor,

¹⁰ De verouderde betekenis van slecht, namelijk eenvoudig, plat, — „ne bint de wonde niet te vaste maer slechte”, in het Middelnederlands algemeen gangbaar, kan in deze passage natuurlijk verzachtend werken. Ook in de 18de eeuw had slecht die betekenis nog wel eens.

dat hun kroost de armenschool geregeld bezocht, dan werden ze na ampele vermaning, waarschuwing en bedreiging eerst en gedeeltelijk en ten slotte geheel uitgesloten van financiële steun aan het gezin, bedeling, zoals dat toen en nog lang daarna heette. Dit kon te gereeder gebeuren, aangezien de regenten van de Kamer van Charitate te Delft, destijds fungerende als de huidige Sociale Dienst van gemeentewege, tevens waren belast met de *inspectie over de armenschool*, eerst één doch weldra drie in de onderscheiden wijken der stad. Alle kinderen, wier ouders of verzorgers „uyt de Armenkas eenig onderhoud genieten”, moèsten deze scholen bezoeken en bij schoolverzuim werd „voor de kwaatwillige Ouders de beurs geslooten”. Daarentegen kregen die ouders enige toeslag of extra uitkering, als hun schoolgaande kinderen reeds mee verdienden en voortaan door geregeld schoolbezoek deze inbreng moesten missen.¹¹

Hier was dus sprake van *gedwongen leerplicht* met een daaraan voor de ouders verbonden financiële consequentie. En ook wat betreft de leeftijd, welke voor verplicht schoolbezoek was gesteld op 6—14 jaar. Wie van de leerlingen het veertiende levensjaar was ingetreden, mocht gaan werken of nog beter „men laat haar des daags een nuttig ambagt leeren”, hetgeen echter tevens impliceerde, dat deze jongelui de avondschool moesten bezoeken, die ook aan de armenschool van elk ressort was verbonden. Het onderwijs was ook hier beperkt tot lezen, schrijven en rekenen benevens „de gronden van de Christelijken godsdienst”. Wie bij inspectie door de regenten van het Charitaathuis bleek uitstekende vorderingen te hebben gemaakt, ontving een bescheiden beloning in geld bij wijze van premie. De meester van de school, die vaak over honderd en meer kinderen de scepter zwaaide, moest de regenten van alles betreffende de school, leerlingen en hun ouders op de hoogte houden, zodat elk verzuim of andere onregelmatigheid punt van bespreking uitmaakte in de wekelijkse vergadering van deze deftige heren. En wee hem of haar, die in overtreding was!

Dat gold niet voor de ouders en hun kinderen, die vrijwillig van de armenschool gebruik wensten te maken en niet onder bedeling oftewel steunregeling vielen, want hun werd nimmer de toegang geweigerd.

De briefschrijver besloot zijn opwekking tot en propaganda voor dit in zijn ogen heilzame instituut aldus:

¹¹ Vgl. daarover mijn „Geschiedenis van het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft te Delft”, 1964 (in dit tijdschrift besproken no. 3 jrg. 1966, blz. 342 vlg.).

„Deze loffelijke instelling beloofd zekerlijk veel goeds, en is reeds van die uitwerking, dat ik weet, dat kinderen van twaalf of veertien jaren, hunnen Ouders tot Meesters verstrekt en (het) zo verre gebragt hebben, dat zij van te voren geen A voor en B kennen(de), tegenswoordig Gods Woord zonder hulp kunnen lezen”.

En dat wilde in die dagen heel wat, voor velen alles zeggen. En de bekende tijdgenoot en auteur der Spectoriale Geschriften, Justus van Effen, was het met dit oordeel en deze conclusie roerend eens, zodat hij er als enig commentaar aan toevoegde: „Het zou mijns bedunkens overtollig zijn de treffelijkheid van dergelijke instellingen (i.c. de armenschoolen) naar waarde te prijzen; In derzelve eenvoudigste en naaktste beschrijving is haar verdiende lof oogenschijnlijk opgeslooten”.

En voor de huidige lezer is het dan ook evenmin verwonderlijk, dat juist de 18de eeuw de eeuw van de armenschool is geworden.

Ik memoreerde reeds enkele steden en jaartallen, waarin zij werd opgericht. Hieraan zouden nog vele kunnen worden toegevoegd, doch ik zal mij slechts tot de voornaamste ervan beperken.

Uitvoerige gegevens over de in de 18de eeuw te *Amsterdam* opgerichte armenschoolen zijn te vinden bij Wagenaar in diens monumentale „Beschrijving van Amsterdam”, in drie delen verschenen in 1765. Het is overigens wel een opmerkelijk feit, dat de grootste van onze Nederlandse steden pas in 1745 haar *eerste* armenschoolen kreeg, hoewel in deze handelsmetropool juist zo veel inwoners in kommervolle omstandigheden verkeerden, als er weer eens ernstige tegenslagen waren in handel en nijverheid, zeevaart en visserij en andere bestaansmiddelen, zodat dan vele werklozen voor hun kroost geen schoolgeld konden betalen. Jan Wagenaar verklaart dit slechts ten dele door mede te delen, dat kinderen van behoeftige ouders tot dan op de beide „grote” scholen in de twee kerspels werden toegelaten, indien de huizensittenmeesters, zoveel als later burgerlijke armenbestuurders of armmeesters en milddadige burgers de daartoe vereiste schoolgelden bijeenbrachten. M.a.w. de stad of het stadsbestuur van Amsterdam zou in feite weinig of niets hebben gedaan voor het onderwijs aan arme kinderen en eerst door het voorbeeld van andere en veel kleinere steden er toe gekomen zijn om in die tijd, waarin Wagenaar bezig was aan de voorbereiding van zijn stadsbeschrijving, eveneens aparte armenschoolen te stichten.

Deze these is door latere stadsbeschrijvers en kenners der geschiedenis van Amsterdam wel bestreden en ten dele weerlegd, doch er blijft toch nog veel onverklaarbaars op dit punt. In elk geval was men in de hoofdstad gedurende de jaren 1741-1745 bezig met de behandeling van een

ontwerp voor dit onderwijs, dat pas in juni 1745 door de vroedschap werd aangenomen. Voorlopig zouden drie nieuw op te richten scholen onder deze regeling vallen. Het werd al gauw een vorm van bijzonder kerkelijk onderwijs, want nadat het bestuur over deze armenscholen eerst in handen was gelegd van de gemachtigden uit de kerkeraad en regenten der twee huizittenhuizen, bleek al gauw dat deze combinatie op ernstige bezwaren stuitte. Het gevolg was, dat burgemeesteren besloten alleen de gemachtigden van de kerkeraad met het bestuur te belasten en wel een predikant, een ouderling en een diaken. Eerst toen Amsterdam naast de bestaande drie er nog vijf armenscholen bij kreeg, werden de colleges van beide huizittenhuizen van de Oude en Nieuwezijds toch weer in het bestuur betrokken, doch nu zelfstandig en zonder de leden van het consistorie. Wel waren deze onderscheiden schoolbesturen in zoverre niet geheel zelfstandig, dat zij wel verplicht waren in schoolzaken geregeld overleg te plegen met de commissarissen uit de vroedschap, belast met de supervisie op het geheel van lagere scholen in de hoofdstad.

Dit gold ook ten aanzien van de keuze en benoeming der onderwijzers, voor elke armenschool een, zo nodig geassisteerd door een ondermeester, van het lesrooster, het vakonderwijs aan de meisjes, die behalve het gewone onderwijs ook les kregen in breien en andere vrouwelijke handwerken, het voor allen verplichte godsdienstonderwijs, uitsluitend in Protestantse geest, de schooltijden, vacaties, leermiddelen, schoolgebouwen en andere onderwijsbelangen. Onder de aan ijverige en goedwillende leerlingen van de acht armenscholen verstrekte of uitgereikte schoolpremies behoorden behalve bijbeltjes of gedeelten van de bijbel, leesboekjes, geschiedenisboekjes voor de scholen — zelfs Wagenaars „Kort begrip der Vaderlandsche Historie”! — maar ook nieuwe henden, kousen, schoenen enz. De kosten voor dit speciale onderwijs werden gevonden uit . . . periodieke collecten langs de huizen, te voren in de kerken aangekondigd, zodat de stad zelf er weer geen cent voor behoefde uit te geven!

En zo volgde de ene stad na de andere inzake de oprichting van een of meer armenscholen, hetzij als dagschool, hetzij als avondschool of beide. Vooral het niet te stuiten straatslenteren en de daardoor veroorzaakte baldadigheid, vandalisme of nog erger deden vaak de stadsbesturen besluiten een armenschool op te richten.

Zo in 1754 te Enkhuisen, waar toen een schoolmeester kon worden betaald uit een fonds, dat eerst bestemd was geweest voor de Franse stadschoolmeester, die vertrokken was en geen opvolger had gekregen. In het oprichtingsbesluit wordt er geen twijfel over gelaten, dat speciaal deze

armenschool werd opgericht om de baldadige jeugd van de straat te houden. De daartoe benoemde onderwijzer werd op een jaarsalaris van 200 gulden verplicht zowel dag- als avondschool te houden, aangezien de straatschenderijen vooral in de avonduren hand over hand toenamen, zodat de kinderen boven de twaalf jaar van bedeeden verplicht waren deze avondschool te bezoeken op straffe van gehele of gedeeltelijke inhouding van steun aan de ouders.¹²

Hier was het schoolbestuur van 12 leden gemengd: vier uit het college van curatoren der scholen binnen Enkhuizen, vier uit het college van regenten van het aalmoezeniersweeshuis en vier uit het college van diakenen der Hervormde gemeente ter plaatse. De diakenen zorgden voor de schoolbehoeften en -premies, het genoemde weeshuis voor vuur en licht en de stad voor het schoolgebouw. De onderwijzer werd door de raad der stad aangesteld, zijn eventuele opvolgers door burgemeesteren. Het college van directeuren, ook inspectores geheten, examineerde de sollicitanten, die zich als gegadigden aanmeldden bij een vacature voor onderwijzer aan de school. Deze was niet enkel onderwijzer, maar ook suppoost door o.m. zijn leerlingen te begeleiden naar de verplicht bij te wonen kerkdiensten op zon- en feestdagen. De schooltijden waren van 9-11, 12½-3½ en 5-7 (wintertijd) en de leervakken lezen, schrijven, rekenen, godsdienstkennis en psalmzingen. Ook de moraal kreeg een beurt, aangezien de meester zijn leerlingen vooral moest inprenten hoe slecht diefstal, hoe schandelijk het drankmisbruik en hoe verderfelijk voor lichaam en ziel ontuchtige handelingen waren. Positief moest hij hen trachten te beïnvloeden met te wijzen op de noodzaak van gehoorzaamheid aan ouders, voogden, onderwijzers, werkgevers en vooral aan het *stadsbestuur* van hun woonplaats Enkhuizen. De directeuren hielpen hen bij de beroepskeuze en plaatsing bij een patroon, zodra zij de school konden verlaten. Maar ook hier werkten de ouders van de leerlingen niet altijd mee, trachtten niet zelden van hun kinderen het door hen verdiende loon te profiteren of stonden onverschillig en laks tegenover de toekomstmogelijkheden van hun kroost.

Doordat ook andere dan Protestantse kinderen tot deze armenschool werden toegelaten, waren er al heel gauw meer dan honderd leerlingen, die aanvankelijk door slechts één onderwijzer werden onderwezen. Toen

¹² Gerard Brandt in zijn boek „Historie der vermaerde zee- en koopstad Enkhuizen”, geeft daarover in de jongste uitgave (— de eerste is van 1666, de laatste van 1747 met vervolg door S. Centen) nog weinig, wel het gemeente-archief ter plaatse.

er nog meer kwamen tot zelfs tweehonderd, werd deze meester geassisteerd door zijn zoon. Eerst nadat het aantal de tweehonderd en veertig had overschreden — in 1761 — werd een tweede ondermeester aangesteld op een jaarsalaris van ... 52 gulden, dus precies één gulden per week!

In die steden, waar men vasthield aan het principe, dat ook het onderwijs aan kinderen van onvermogen ouders, speciaal als zij door de diakonie werden „bedeeld”, van die kerk uitgaan en verzorgd moest worden, waartoe de ouders en dus ook hun kroost werd gerekend te behoren, was voor de *openbare armenschool*, van *stadswege opgericht*, in feite geen plaats. In zulke gevallen nam de *diakonieschool* de plaats in van de toch lang niet altijd „neutrale” armenschool. Want ook in deze scholen, — we toonden dit in het voorgaande reeds met bewijzen aan —, was het catechetisch onderwijs, meestal ook het zingen van psalmen, even noodzakelijk en verplicht als de andere leervakken: lezen, schrijven en rekenen.

Te *Groningen* werden in 1756 echter twee openbare diakoniescholen vanwege de Hervormde kerk opgericht, die in andere steden reeds voorgangsters hadden gevonden o.a. te *Utrecht*, opgericht in 1750, terwijl die te *Haarlem*, geopend in 1758, op die van Groningen volgde. Vooral de diakoniescholen van *Rotterdam*, een vijftal sedert 1774, hebben grote naam gemaakt, waarover men uitvoerig kan worden ingelicht door het gelegenheidsgeschrift en gedenkboek, in 1899 verschenen bij het 125-jarig bestaan van die scholen: „1774-31 October-1899, *Twee* bladzijden uit de geschiedenis onzer Groote en Kleine Diaconiescholen, Feestboek door Regenten dier scholen naar aanleiding van haar honderdvijftigjarig bestaan aangeboden aan den Kerkeraad en de leden der Nederduitsch-Hervormde Gemeente van Rotterdam”; (het boekje telt echter niet 2 maar 54 bladzijden en is tevens fraai verlucht met afbeeldingen van de in 1899 nog bestaande diakoniescholen in de Maasstad).

Tot eer van de kerkelijke besturen van dit type armenscholen zij gezegd en erkend, dat ze hun onderwijskrachten, in dienst dezer scholen, doorgaans beter bezoldigden dan de magistraten het bij de publieke armenscholen welletjes vonden. Zo kregen de onderwijzers te Groningen een jaarsalaris van 250 gulden en bovendien diverse emolumenten: vrij vuur, licht en huishuur, althans een flinke vergoeding daarvoor. Ook de Groninger diakoniescholen waren vrij goed bezet, zodat het hoofd al spoedig een ondermeester werd toegevoegd, terwijl voor beide scholen een aparte catechiseermeester werd aangesteld. Omdat er alleen plaats was voor kinderen van de door de kerk financieel gesteunden, ontstond er in 1784

nog de behoefte aan een school van hetzelfde type, maar uitsluitend voor kinderen van niet bedeelde doch wel onvermogenende ouders, welke derde diakonieschool in genoemd jaar dan ook werd geopend.

Haarlem in 1758, *Schiedam* in 1752, *Leeuwarden* in 1765, en *Bodegraven* in 1782 waren voorts enkele steden uit de vele in de tweede helft der 18de eeuw, die eveneens haar armenscholen kregen. Over die in de Friese hoofdstad is de gemeente-archivaris-historieschrijver Wopke Eekhoff uit de vorige eeuw vrij uitvoerig en gaf nu ongeveer een eeuw geleden belangrijke bijzonderheden ter zake van dit type scholen in zijn stad. Deze zijn daarom zo belangrijk, aangezien deze scholen niet alleen in een werkelijke behoefte voorzagen, doch omdat er a.h.w. een gehele „schoolfamilie” uit ontstond. Daarom zullen we hierbij even nader stilstaan met korte vermelding van het door hem gerelateerde in chronologische volgorde, waarbij de voor dit artikel gestelde tijdgrens even moet worden overschreden.

De oudste school van dit type droeg het karakter van een openbare armenschool, al werd ze aanvankelijk ondergebracht in een niet meer gebruikt kerkgebouw, namelijk de kerk van Niehove, aangezien ze was opgericht „tot een School voor de Stads Arme kinderen”, het kroost van hen, die vanwege de publieke stadskas onderstand genoten. Van het kerkgebouw verhuisde de school naar het Keimpemahuis, waar ook de Latijnse school ondergebracht was geweest, daarna in de beijert van het St. Anthony-gasthuis (-1822), doordat het aantal leerlingen telkens vermeerderde. Reeds vóór 1822 overwoog het gemeentebestuur de noodzaak om twee geheel nieuwe armenscholen op te richten, gehoord het advies van en de daarop geoeffende aandrang door het bestuur der Stads-Armenkamer, een college, dat behalve de armenzorg in het algemeen ook de onderwijsbelangen der daarbij betrokken kinderen behartigde. En dit niettegenstaande het feit, dat er te Leeuwarden ook reeds twee diakoniescholen waren, een van de Hervormde gemeente voor haar „diaconiearmen”, opgericht in of omstreeks 1780 in de Bollemanssteeg, en een van de Lutherse gemeente in de Nieuwe Oosterstraat. Het aantal kinderen, dat kosteloos onderwijs behoefde, was in de aanvang der vorige eeuw te Leeuwarden in verhouding tot de bevolking — 16800 zielen op het einde der 18de eeuw; iets minder in 1812 en 23000 in 1846 —, ontstellend groot, zodat bovengenoemd college adviseerde om twee grote armenscholen te laten bouwen, elk voor minstens 300 leerlingen, of een daarvoor bestaand gebouw tot een of een dubbele school te doen verbouwen.

De beide armenscholen werden als *eerste* en *tweede Stadsarmenschool* successievelijk in 1820 en 1822 geopend en onder leiding gesteld van

respectievelijk F. H. Diemer en G. Folkertsma, terwijl het bestuur door de stad werd overgedragen aan de Plaatselijke School-commissie.

En dit aantal van twee van dit soort scholen bleek al spoedig nog niet voldoende te zijn, want een *derde Stadsarmenschool* werd in 1827 ondergebracht in een der grootste lokalen van het Nieuwe Stadsweeshuis, waar 130 leerlingen voortaan onderwijs ontvingen van de onderwijzer A. Weber. Een *vierde* armenschool bleek in 1846 zelfs nodig te zijn, welke toen door de stad werd geopend op een bovenverdieping van een door het gemeentebestuur aangekocht gebouw in de Iepebrouwersteeg.

Deze vier scholen maakten deel uit van een schoolplan, waarvan de heer Thijs Feenstra, lid van de gemeenteraad sedert 1816 en burgemeester van Leeuwarden gedurende 1821-1840, de auctor intellectualis was. Hij ontwierp namelijk in 1816 een veelomvattend scholen- en onderwijsplan met de bedoeling, dat *alle* kinderen in zijn gemeente, hetzij kosteloos, hetzij tegen betaling van schoolgeld met progressie, afhankelijk van de welstand der ouders, onderwijs zouden krijgen en dat dus voortaan niemand daarvan verstoken mocht zijn. Zijn voorstel met uitgewerkt en degelijk gemotiveerd plan werd de Raad aangeboden en spoedig aangenomen, in welk plan waren opgenomen de *Stadsburgerscholen* voor kinderen van goeude ingezetenen, de *tussenscholen* en de hiervoor beschreven *armenscholen*.

De tussenscholen vormden hierin een *nieuw* schooltype en stonden het dichtst bij de armenscholen, wat betraf de zorg voor kosteloos lager onderwijs. Want in laatstgenoemde scholen was alleen plaats ingeruimd voor leerlingen, wier ouders dermate behoeftig waren, dat ze geen schoolgeld voor hun kinderen konden missen, aangezien de meeste er van financiële steun genoten uit de zg. armenkas of wel geheel werden onderhouden door het toenmalige burgerlijk armenbestuur. Genoemde heer Feenstra nu toonde aan, dat er bij wijze van grensgeval nog heel wat kinderen waren, wier ouders wel niet direct behoeftig, dus sociaal afhankelijk waren als behorende tot wat in die tijd heette de „geringe burgerstand”, doch die voor de kosten van onderwijs aan hun kroost toch niet meer konden missen dan 5 cent per week en per kind. Voor dezulke waren de tussenscholen bestemd als staande tussen de armenscholen enerzijds en de burgerscholen anderzijds in.

Toen dan ook een geschikt gebouw werd gevonden, om dit nieuwe schooltype vorm en gestalte geven, werd de *eerste* Leeuwarder tussenschool ondergebracht in een door militairen ontruimde grote barak bij de Grote of Jacobijnerkerk. Of juister gezegd, deze barak werd afgebroken en op de plaats daarvan, in het hartje van de stad, verrees op die

plaats de eerste, grote tussenschool met ruimte voor 350 kinderen en een daarbij gebouwde onderwijzerswoning, in 1829 aanbesteed voor 13000 gulden en in 1830 in gebruik genomen met E. Boschloo als eerste schoolhoofd ervan. Een deel van de leerlingen der overvolle armen-scholen, waarvan de ouders maximaal 5 cent schoolgeld konden betalen, ging nu over naar deze tussenschool. Acht jaar later bleek al een *tweede* tussenschool nodig, welke ingericht werd bij de vroegere Hoeksterpoort op de gedempte haven en waar een schoolgeld van 10 cent maximaal werd gevorderd bij wijze van opklimmende overbrugging tussen de armen- en burgerscholen.